

ՀԱՅԿԱԿԱՆ

ՌԱԶՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ա. - ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Ամէն անգամ որ հայ պատմական ճարտարապետութեան մասին կը խօսուի, ինքնաբերաբար մեր երեւակայութեան մէջ կը գծուի սրածայր տանիքով կաթողիկէ կըրող շէնք մը, եկեղեցի մը:

Բայց պէտք է մոռնալ թէ կրօնական շէնքերուն քով, ունեցած ենք աշխարհիկ շինութիւններ ալ, եւ ատոնց կարգին նաեւ զինուորական կառուցումներ: Նոյնիսկ մեր ճարտարապետական պատմութեան մէջ, Կիլիկիան շրջանը կը ներկայանայ որպէս ռազմական կառուցումներու նախապատուութեամբ մը:

Դարերու փոթորկայոյց հոլովումին մէջ մեզի հասած են այն շինութիւնները, որոնք հաստատուն եւ ամուր կերտուածք մ'ունէին: Այս պատճառաւ է որ բնականօրէն եւ կամ պալատներէ մեծ բան մը չէ հասած մեզի, մինչդեռ մեզի հասած են եկեղեցիներ եւ բերդեր, մեր ժողովուրդին պահպանման պատմական երկու աղբակները, շնորհիւ իրենց ամրակուռ կառուցուածքին:

Ընդհանրապէս խօսք կ'ըլլայ մեր եկեղեցիներու ճարտարապետութեան վրայ, որովհետեւ հոն կը մտնէ մեր ժողովուրդին գեղեցկագիտական ըմբռնումներու հարցը: Շատ քիչ անգամ ընդհակառակն կը խօսուի մեր բերդերուն, ամրոցներուն եւ դղեակներուն մասին, որոնց վրայ սակայն գեղեցկագիտական տեղ կը նշմարուի շինութեան բեքնիքի տեսակէտը, որ այնքան դիւրաւ աչքին տակ չ'իյնար ժողովուրդին:

Մեր ժողովուրդը իր կեանքի ամբողջ

ընթացքին անդադար կ'ուրի եւ պատերազմի մէջ եղած է իր գոյութիւնը եւ իր հայրենիքը պաշտպանելու համար: Այս պատգամն իր մէջ դարդացուցած է ռազմական տաղանդ մը որ սակայն չի նմանիր զինքը շրջապատող մեծ աղբերու պատերազմելու ձեւերուն: Նկատի առնելով մեր հայրենիքի աշխարհագրական դիրքը եւ մանաւանդ բնական կազմութիւնը, միւս կողմէն ալ մեր քաղաքական կեանքի կազմակերպութեան ձեւը, դերազանցապէս աւատական, կարելի էր հոն կիրարկել մեր դրացի մեծ ժողովուրդներու՝ Սասանեաններու, Բիւզանդացիներու, Հռովմայեցիներու, Արաբներու պատերազմելու դրութիւնները:

Թէեւ մեր քաղաքական անկախութեան շրջանին ունէինք թաղաւոր մը, սակայն անոր իշխանութիւնը միշտ ալ սահմանափակ չէր իշխանութեան ենթարկուած էր բազմաթիւ աւատապետ նախարարներէն: Կեդրոնական իշխանութիւնը չէր կրնար ուրեմն պահել իր միջոցներով կանոնաւոր մեծ բանակ մը, զայն վարժեցնել մեր դրացիներուն պէս ռազմական դիտութեանց: Այլ ան իր բանակը կը կազմէր իւրաքանչիւր նախարարի եւ տանուտէրի բերած ուժերով, որոնք չէին կրնար ունենալ միակերպ պատրաստութիւն մը եւ նոյնիսկ սպառազինութիւն մը: Թող որ շատ քիչ անգամ կը պատահէր բոլոր նախարարներուն միանգամայն զինուորական մասնակցութիւնը:

Մեր պատմութեան մէջ մէկ անգամ միայն կը հանդիպինք միահեծան իշխանութեան մը, Մեծն Տիգրանի օրով՝ որ կը յաջողի ստեղծել մեր ժողովուրդին թիւին

համապատասխան մեծ բանակ մը⁽¹⁾, որուն միջոցաւ ան կրցաւ Հայաստանի սահմաններէն դուրս նուաճողական արշաւանքներ կատարել եւ Հայաստանէն հեռու պահել թշնամիին արշաւանքները: Բայց Մեծն Տիգրանի միահեծան իշխանութիւնը իրմով վերջացաւ եւ կրկին մեր թագաւորները դարձան խաղալիք նախարարներու քահանայքին: Հայկական բանակը կորսնցուց իր թուական առաւելութիւնը եւ թաղաւոր իր քաղաքական ազատութիւնը: Այնպէս որ հայկական իշխանութիւնը իր սահմանափակ միջոցներով ստիպուած էր մէկ կողմ ձգել նուաճողական արշաւանքները եւ մնալ պաշտպանողական ռազմավարութեան մը վրայ, որ երկրին բնական կազմութեան շնորհիւ կը դիւրանար եւ կարելի կ'ըլլար մասամբ յաջող կերպով դուրս հանել նուազ բազմամարդ բանակներով: Թէեւ այս կերպով միշտ երկրին մէկ մասը թշնամիին ոտնակոխ կ'ըլլար:

Շատ քիչ անգամ է որ հայ բանակները հասած են 100,000 զինուորներու ոյժ մը կազմելու: յետոյ բազմաթիւ բանակ մը վարելու ատակ զօրավարներ ալ չենք ունեցած: Իսկ անոնք՝ որոնք նման կարողութիւններ ունէին, հայ բանակի պակասէն կը ձգէին երկիրը, եւ օտարին՝ Բիւզանդիոնի կ'երթային ծառայել: Միւս կողմէն կեդրոնական իշխանութեան տկա-

րութեան պատճառաւ բազմամարդ բանակ մը պարենաւորելու միջոցները կը պակասէին: Արշակ իր երկարատեւ պայքարին մէջ պարսից դէմ, քիչ անգամ կրցած է տալ իր Վասակ սպարապետին 60,000-է աւելի բազմամարդ բանակ մը⁽²⁾:

Արշակունեաց անկումով երբ մեր քաղաքական անկախութիւնը կը կորսուի, հայկական բանակը աւելի կը պղտիկնայ: Այլ դրեթէ փոքր զօրամասեր են, որոնք հրոսակային կռիւներ կը մղեն ներս խուժող թշնամի բանակներու դէմ: Պէտք պիտի ըլլայ սրբազան պատերազմ մը, որպէսզի Վարդան Մամիկոնեան, Հայոց սպարապետը կարենայ ի նորոյ թշնամիին դէմ հանել դոնէ 60,000-նոց բանակ մը եւ զայն առաջնորդել դէպի Աւարայրի ճակատամարտը քիչ թէ շատ ռազմադիտական տուեալներու համաձայն: Այսինքն յառաջապահ գունդերով, եւ աջ ու ձախ կազմուած թեւերով եւ կեդրոնական բանակով մը⁽³⁾: Մինչեւ Թ դար չենք տեսներ հայկական կանոնաւոր մեծ բանակներ, Վահան Մամիկոնեան միշտ քանի մը հարիւր հոգիով է որ կը հարուածէ պարսիկները: Նոյնն է պարսկական աւելի վերջը, Բագրատունեաց շրջանին Սմբատ Ա.ի ձախող փորձէն վերջ: Աշոտ Երկաթ 200-300 հոգիինոց խումբերով է որ կը հարուածէ, կը յոգնեցնէ եւ կը յուսահատեցնէ թշնամին:

(1) Մեծն Տիգրանի հայկական բանակը, իր տեսնուած արեւելքի ամէնէն պատկառելի բանակն էր: Այս բանակին կորիզը կը կազմէր հայ աւագանին իր հռչակաւոր զրահապատ այրուծիովը (Տակիտոս ԺԵ. 27. Ֆրոնէն Բ. 9. 5), որուն շուրջ կը հաւաքուէին բացի իւրաքանչիւր նախարարի բերած հայկական դուռներէն, կովկասեան լեռնահաններու զրահակիրները, վրացի հեծեալ նիդաւաւորները, Ատրպատականէն 40000 հետեակազօրք եւ 10000 հեծեալզօրք (Ստրաբոն ԺԱ. 13. 2), Կորդուաց լեռնային դուռները, յոյն վարձականները եւ արաբ ուղտադնաց թեթեալները՝ որպէս յառաջապահ: Տիգրանի բանակը կը հաւաքէր 500,000 հոգի:

(2) «Ապա արագ ժողովել ի վայր մի հանդէս առնէր Վասակ սպարապետն ամենայն զօրաց հայոց եւ գտան հեծեալզօր սպառազէնք կուռ վառեալք նիդաւաւորք վաթսուն բիւր: (Փաւստոս Բիւզանդացի. զպր. Դ. ԳԼ. ԻԱ):»

«Ապա զօրաժողով լինէր Վասակ զօրավարն հայոց եւ որ հասին ի ժամանակի անդ ի ձեռն նորատաան հազար հեծեալ ընտիր եւ քաջ այրեւծի: (Փաւստ. Բիւզ. զպր. Դ. ԳԼ. ԻԳ):»

«Հասանէր Վասակ սպարապետն հանդերձ քսան բիւրուքն, անկանէր ի վերայ բանակին պարսից»: (Փաւստ. Բիւզ. Դ. ԳԼ. ԻԵ):»

(3) Յառաջապահ գունդը յանձնուած էր Առանձար Ամատունիի եւ ունէր 300 այրուծի ըստ Դա-

Նոյնիսկ աւելի վերջը, Կիլիկիան չըջանին եւս չենք հանդիպիր հայկական մեծ բանակներու:

Ուրեմն հայկական ռազմավարութիւնը, այս փոքր զօրախումբերով կը մղէր ինքնապաշտպանողական կռիւներ փոքրաթիւ հեծեալ խումբերով, որոնց բացառիկ արագաշարժութիւնը թշնամին լրջօրէն կը նեղէր եւ կը ստիպէր փախչիլ, եթէ մանաւանդ դժուոր դանաղան խումբեր դըռնուէին եւ անոնց մէջ ալ որոշ ռազմական ծրագիր մը:

Ամէն պարագայի մէջ հայկական ռազմավարութիւնը կը ներկայանայ պաշտպանողական ռազմավարութիւն մը: Ասիկա արդէն յատկացուցիչ է ռազմական ճարտարապետութեան ճշտումներուն:

Ինչպէս որ հայկական ճարտարապետութիւնը արտայայտիչն է հայ կենցաղին, նմանապէս ալ ռազմական ճարտարապետութիւնը արտայայտիչն է հայ ռազմավարութեան:

Պաշտպանողական ռազմավարութիւնը անհրաժեշտօրէն պէտք ունի ամրացեալ կէտերու՝ որոնց վրայ յեցած՝ բանակը պիտի ջանայ արշաւող բանակին ճամբան գոցելու: Այդ կէտերը իրեն պիտի ծառայեն որպէս ապաստան ճարտարութեան պահուն, որպէս համախմբումի կէտեր եւ որպէս թաղստոց թշնամին հարուածող զօ-

ղար Փարպեցիի: Իսկ ճակատող բուն բանակը բաժնուած էր սապէս: Առաջին զօրաբաժինին կը հրամայէր Իշխան Արծրունին՝ տեղակալ ունենալով Մոկաց Արտակ իշխանը: Երկրորդ զօրաբաժինին կը հրամայէր Խորէն Խորխոռունի՝ տեղակալ ունենալով Անձեւացին եւ Քաջբերունին: Երրորդ զօրաբաժինին կը հրամայէր Թաթուլ Վահանգեցին, Տաճատ Գնունիի հետ: Իսկ Չորրորդ զօրաբաժինին կը հրամայէր Վարդան՝ տեղակալ ունենալով Իր եղբայրը՝ Համազասպ Մամիկոնեանը եւ Արշաւիր Արշարունին:

Ըստ Ղազար Փարպեցիի՝ Իշխան Արծրունիի զօրաբաժինը կը կազմէր հայկական բանակին կեդրոնը, Խորէն Խորխոռունիի զօրաբաժինը կը դըռ-

նասիւններու: Այս ամրացեալ կէտերուն մէջ պահուած զօրախումբերը, որոնք ի վիճակի չեն թշնամի բանակներուն դէմ ճակատելու, մէջտեղ կ'ելլեն՝ երբ ան անցած է աւելի հեռուն եւ կը գործեն թշնամի բանակին հաղորդակցութեանց գիծերուն վրայ, պարենաւորումը կտրելով եւ խանգարելով:

Այս ամրացեալ կէտերը կը կազմեն բերդերը, ամրոցները եւ դղեակները: Հայաստանի բնական դիրքը որ լեռնային է եւ լեռնաշղթաներով հատուածուած, յարմար վայր մը կը ներկայացնէ ամրաշինութեան համար: Կիրճերը եւ լեռնային անցքերը պաշտպանող բերդերէն դատ՝ կային սահմաններուն մօտ, դժուարամերձ լեռներու վրայ ամրոցներ՝ որոնց բղէխները թշնամիին շարժումները լրտեսելու եւ առաջին դիմադրութիւնները ընելու պաշտօն ունէին: Ասոնցմէ դատ, երկրին ներսը, միշտ դժուարամերձ վայրերուն վրայ հաստատուած էին իշխանական ամրակուռ դղեակները, ուր իշխանը եւ կամ նախարարը կ'ապաստանէին ընտանիքով վտանգի պարագային: Այս դղեակները թէ՛ բնակութեան եւ թէ՛ պատերազմի յարմար ձեւով շինուած էին:

Արտագրեալ՝ Արշարունիքի մէջ զօրաւոր դղեակ-ամրոցին մէջ էր որ Հայոց Տիկինը Փառնաձեմ տասներեք ամիս դիմադրեց

էր անոր աջ թեւը եւ Վարդան Մամիկոնեան իր զօրաբաժինով կը բռնէր ձախ թեւը: Իսկ յետոյ հաճախակի զօրաբաժինին հրամանատար կը կարգէր Համազասպ Մամիկոնեանը: Ինչպէս կ'երեւայ այս դասակարգումը կը ներշնչուի դասական ռազմավարութեան կանոններէն՝ յառաջապահ եւ յետապահ զուեղեր, կեդրոնական բանակ մը ալ ձախ թեւերով:

Նոյնպէս կը վարուի թ. դարուն Աշոտ Արծրունի արարներու դէմ կռուելու համար: Բայց Սմբատ Ա. Բագրատունի (890-912) իր հարիւր հազարնոց բանակը կ'առաջնորդէ ռազմական կանոններու կատարեալ զանցառութեամբ մը՝ որ աղետարեւ կ'ըլլայ իրեն համար:

Պարսից բանակին⁽⁴⁾, ժամանակ տալով հայ աւաղանիին խմբուելու Պապի չուրջ, Արշակ Բ. ի դերութեան ընթացքին եւ վախճանէն վերջ:

Բերդերէ եւ ամրոց դղեակներէ դատ կային նաեւ պարսպապատ քաղաքները, որոնք աւելի ընդարձակ ամրոցներու դերեր կը կատարէին ամրոց Քաղաքի մը բնակչութիւնը պաշտպանելով, բերդերու եւ ամրոցներու շղթայէն անցած թշնամիին դէմ, մինչեւ այն պահը, երբ թշնամին հաղորդակցութեանց ճամբաներուն կըտրուելով՝ ստիպուած կ'ըլլար նահանջելու:

Այսպէս Հայոց աշխարհը ծածկուած էր հարիւրաւոր բերդերու, ամրոցներու եւ բերդաքաղաքներու ցանցով մը, որոնք եթէ կը պաշտպանէին աղնուականութիւնը, նախարարը եւ իր ընտանիքը, ի փոխարէն թշնամիին վրէժխնդրութեան կը ձգէին անպաշտպան դիւղացին որ կը կոտորուէր:

Ինչպէս կը տեսնուի, Հայոց ռազմական ճարտարապետութիւնը կարեւոր տեղ մը կը դրաւ հայ շինարարութեան մէջ եւ անոր ներկայացումը կը ստանայ որոշ կարեւորութիւն մը, մեր ճարտարապետութեան կարեւոր գլուխներէն մին կազմելով:

Ճարտ. Ս. ՃեվԱՀԻՐՃԱՆ

(Շարունակելի)

(4) Փաւստոս Բիւզ. դպր. Դ. Գլ. ԾԵ. «Եւ նստան չուրջ զբերդաւն ամիսք երեքտասան եւ տոնուլ զբերդն ոչ կարացին, զի կարի ամուր էր տեղին»:

Փ Ա Ղ Ո Ի Մ

Վաղուց արեւն ոսկեղոյ
Դարձած էր լուռ արեւմուր.
Մութ էր ծածկեր սեւաքող,
Նեղոս՝ ափերն իր դալար:

Խոր էր երկինքն ու տըխուր
Անհունութեամբ ամայի
Չըկար լուսնակն հուր գուրգուր,
Եւ ոչ աստղեր լուսածղի:

Ֆելաշներու գիւղակի
Ըստուերներուն մէջ թագուն,
Փողոցներէն ամայի
Կ'անցնէր ամբոխ մ'երերուն:

Կը տանէին չորս հոգւով
Դագաղ մը մերկ ուսերնուն.
Խաւարն իր գէջ մատներով
Պատանքն հիւսած էր մարդուն:

Կը տանէին թաղապատ,
Ոչ մէկ աղօթք Ալլահին.
Կը կողկանձէր յուսահատ
Շուն մը ճամբու երկայնքին:

Ֆելաշ մըն էր, նոր ինկած,
Անպատի կէս ճամբուն.
Հարկն անձանթ առեղծուած.
Կեանքն իր սարսափ ամէնուն:

Անպատաներ անցած էր
Իր փրփրերախ նըժոյզով.
Փոթորիկներ ու աւեր
Բացած իր շէշտ խոյանքով:

Տարին գինքն հոն թաղելու,
Ուր վրէժ մը հին դարանած
Իր բախտը չար, ահարկու
Կը հեզնէր լուռ, օղայած:

Աւաղուտին մէջ անյայտ
Չարհուրանքով լըքեցին.
Ու մրրիկներ հըրացայտ
Չայն սոսկումով ծածկեցին:

Սարսուռ մ'իրենց խորն հոգւոյն
Վերադարձան յուղարկներն.
Ըստուերն անոր, համարաւուն,
Աչքերնուն մէջ՝ տիւ, գիշեր:

Հ. ՄԻՔԱՅԷԼ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

Աղեքսանդրիա, 1949